

ψοῖ τὴν ψυχὴν ὑπὲρ τὴν πρόσκαιρον καὶ παροδικὴν ὑπαρξίν καὶ ὀδηγεῖ εἰς τὴν αἰδιον ζωὴν¹.

ς) Ἡ θρησκεία τῆς σκοπιμότητος.

1, Ἐν μὲν τῇ θρησκείᾳ τοῦ ἕψους ἐκράτει ἡ ἐνότης ὡς ἀφηρημένη ὑποκειμενικότης ἐν δὲ τῇ θρησκείᾳ τοῦ κάλλους ἡ κενὴ ἀνάγκη. Ἄλλ' εἰς ἐκείνην ἀνήκει πλὴν τῆς ἐνότητος ὁ πραγματικὸς σκοπός, εἰς ταύτην δὲ πλὴν τῆς ἀνάγκης ἡ ἠθικὴ οὐσία, τὸ δίκαιον· ἐν τῇ ἀνάγκῃ ἐνυπάρχουσιν αἱ πολλαὶ μερικαὶ δυνάμεις, αἵτινες παριστάμεναι ὡς ἄτομα εἶναι πνευματικὰ συγκεκριμένα ὑποκείμενα, πνεύματα τῶν ἐπὶ μέρους λαῶν, ζῶντα πνεύματα, οἷον ἡ Ἀθηνᾶ ἐν Ἀθήναις, ὁ Βάκχος ἐν Θήβαις. Ἡ τοιαύτη ὅμως ἀνάγκη εἶναι ἀφηρημένη, πρέπει νὰ λάβῃ ὠρισμένον περιεχόμενον καὶ πληρωθῆ μερικῶν σκοπῶν. Οἱ δὲ σκοποὶ εἶναι πεπερασμένοι καὶ ἀνθρώπινοι ὑποταττόμενοι καὶ ὑπαγόμενοι εἰς ἓνα κύριον καὶ τελικὸν σκοπὸν, τὴν πολιτείαν, τὸ κράτος, τὴν κοσμοκρατορίαν². Ἡ θρησκεία ἡ τοὺς πολλοὺς μερικοὺς σκοποὺς εἰς ἓνα συνάπτουσα εἶναι ἡ ρωμαϊκὴ, ἥτις ὡς ἀφορῶσα εἰς σκοποὺς καὶ τὴν πραγμάτωσιν αὐτῶν ὀνομάζεται ὑπὸ τοῦ Ἐγγέλου θρησκεία τῆς σκοπιμότητος. Θεοποιῶσα καὶ αὕτη τοὺς οἰκείους σκοποὺς εἶναι οὐχ ἥττον πολυθεϊκὴ, πλὴν ὅτι οἱ θεοὶ εἶναι οὐχὶ θεωρητικοὶ ἀλλὰ πρακτικοί, οὐχὶ ποιητικοὶ ἀλλὰ πεζολογικοί, οὐχὶ φαιδροὶ ἀλλ' αὐστηροὶ³ καὶ ἄμοιροι τοῦ ἰδεατοῦ κάλλους⁴. Πάντες δηλαδὴ οἱ πρακτικοὶ σκοποὶ οἱ εἰς τὴν

¹ Τὰ μυστήρια εἶναι ἐπάνοδος τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος εἰς τὰς πρώτας αὐτοῦ ἀρχάς· ἐπανάγουσιν εἰς τὴν φυσικὴν θρησκείαν, εἰς τὰς παλαιὰς καὶ συμβολικὰς λατρείας τῶν φυσικῶν θεοτήτων. Διὸ καὶ τὸ περιεχόμενον αὐτῶν ἔχει μορφήν κατ' οὐσίαν συμβολικὴν, τουτέστιν ἡ σημασία εἶναι ἄλλη παρὰ τὴν ἐξωτερικὴν ἀπεικόνισιν. Οὕτως ἡ Δημήτηρ, ἡ τὸν πύρην τῶν μυστηρίων ἀποτελοῦσα θεά, συμβολίζει τὸν σπόρον τὸν κρυπτόμενον ἐν τῇ γῆ καὶ ἀναφυόμενον· ὁ σπόρος δὲ πάλιν καὶ ἡ βλάστησις εἶναι τι συμβολικόν, διότι ἔχει, ὡς καὶ ἐν τῇ χριστιανικῇ θρησκείᾳ, τὴν ὑψηλοτέραν ἔννοιαν τῆς ἀναστάσεως. (Αὐτ. 152 ἐξ.).

² Αὐτ. 156 ἐξ. 163 ἐξ.

³ Ἐκ τοῦ ἐναντίου τοὺς θεοὺς τῆς προηγουμένης θρησκείας χαρακτηρίζει ἡ φαιδρότης καὶ μακαριότης. (Αὐτ. 165 ἐξ.).

⁴ Ἡ θρησκεία τῶν Ῥωμαίων ἐπιπολαίως ἐξελήφθη ὑπὸ τίνων ὡς ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν τῶν Ἑλλήνων. Ἄλλ' εἰ καὶ ὑπάρχουσι μορφαὶ κοιναὶ ἀμφοτέραις, ὅμως ἡ θέσις αὐτῶν εἶναι διάφορος, ὅπως διάφορος εἶναι καὶ ἡ θρησκευτικὴ διάθεσις. Οὐχὶ μικρὸν διαφέρουσιν ἀλλήλων οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Ῥωμαῖοι κατὰ τὸ πνεῦμα, τὴν μόρφωσιν καὶ τὸν χαρακτήρα· ἡ δὲ πολλαπλὴ διαφορὰ ἔχει αἰτίαν τὴν διάφορον θρησκευτικὴν ἀντίληψιν. Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεύς

γενικὴν ἢ τὴν μερικὴν εὐτυχίαν συντείνοντες¹, ὡς καὶ ἡ πολιτικὴ δύναμις καὶ ἔξουσία, ἀνυψοῦνται ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων εἰς θεοὺς ἢ θεάς². Τὸ νόμισμα ἐπὶ παραδείγματος ὡς σπουδαῖον καὶ εὐεργετικὸν ἐπικοινωνίας μέσον θεοποιεῖται καὶ τιμᾶται ὡς Juno Moneta. Ἡ εὐδαιμονία τῆς πολιτείας εἶναι ἔργον εὐμενοῦς τύχης, ἣτις γίνεται θεά, Fortuna publica ἢ τὸν Ῥωμαϊκὸν σκοπὸν περιέχουσα ἀνάγκη εἶναι ἡ θεὰ Roma, ἡ δὲ δεσπόζουσα Ῥώμη ἐν μορφῇ κρατοῦντος θεοῦ εἶναι ὁ Jupiter Capitolinus. Αἱ τοῦ πυρὸς τῆς ἐστίας ἢ τοῦ κλιβάνου ὠφελιμοὶ ἐνέργειαι εἰς φωτισμὸν καὶ θέρμανσιν καὶ ὄπτησιν καθίστανται θεαὶ (Vesta, Fornax κ.τ.τ.). Ἡ εὐδοκίμησις τῶν βοσκημάτων καὶ τῶν χόρτων ἀνάγεται εἰς ἰδίαν θεάν, τὴν Πάλην (Pales), καὶ πρὸς τιμὴν αὐτῆς ἐορτάζονται τὰ Παλήλια (Palilia). Ἡ δὲ τέχνη τοῦ ὀπτᾶν θεωρεῖται τι θεῖον καὶ ἡ δύναμις αὐτοῦ εἶναι ὁ Jupiter pistor. Ὡσαύτως ἡ εἰρήνη, ἡ ἡσυχία, ἡ ἀνάπαυσις θεοποιοῦνται ὡς Pax, Tranquillitas, Vacua κ.τ.τ.³.

Ὅπως αἱ ἀγαθαὶ ιδιότητες καὶ οἱ πρακτικοὶ σκοποὶ θεοποιοῦνται, οὕτω καὶ ἐκ τοῦ ἐναντίου αἱ ποικίλαι κακαὶ ἐπενέργειαι, αἱ ἐλλείψεις καὶ ζημίαι, οἷον ὁ πυρετὸς καὶ ἡ μέριμνα, ὁ λιμὸς καὶ ἡ ἐρυσίβη καὶ ὅσα ἄλλα, ἀνάγονται εἰς θεοὺς καὶ τιμῶνται διὰ ναῶν πρὸς ἀποτροπὴν τῶν τοιούτων κακῶν. Εἰς τοὺς θεοὺς λοιπὸν καταλέγονται ἡ Febris, ἡ Angerona, ἡ Fames, ἡ Robigo κ.τ.τ.⁴. Ἐπειδὴ δὲ πᾶσα εὐτυχία προέρχεται κατ' οὐσίαν ἐκ τῆς ἀπουσίας τῶν τοῦ βίου ἐνδειῶν καὶ τῆς ἀποκρούσεως αὐτῶν, οἱ θεοὶ τῶν Ῥωμαίων εἶναι, κυρίως εἰπεῖν, θεοὶ προστατευτικοί. Ὅπως τύχωσιν οἱ Ῥωμαῖοι τῆς προστασίας τῶν θεῶν καὶ κατορθώσωσι τοὺς ἑαυτῶν (ἀνθρωπίνους) σκοπούς, τρέπονται εἰς τὴν λατρείαν τοῦ θεοῦ. Ἐνταῦθα τὸ κυριώτατον εἶναι τὸ συμφέ-

παραβάλλον τὰς δύο θρησκείας εὐρίσκει ἀνωτέραν τὴν ἀρχαίαν Ῥωμαϊκὴν, διότι ἔχει μὲν καὶ αὐτὴ, ὡς ἡ ἑλληνικὴ, ναοὺς καὶ βωμοὺς, ἐορτὰς καὶ θυσίας ἄλλ' εἶναι ἀπηλλαγμένη τῶν περιέργων μύθων. (Αὐτ. 165 ἔξ.).

¹ Διὸ καὶ ὀνομάζει τὴν Ῥωμαϊκὴν θρησκείαν ὁ Ἐγελος θρησκείαν τῆς εὐδαιμονίας. (Αὐτ. 170).

² Οἱ μερικοὶ σκοποὶ φαίνονται ὡς θεοί, ὧν περιεχόμενον εἶναι ἡ πρακτικὴ ὠφέλεια· οἱ θεοὶ ὑπηρετοῦσιν εἰς τὸ κοινὸν συμφέρον. Ἐνῶ ἐν τῇ θρησκείᾳ τοῦ κάλλους τιμῶνται αἱ ἐλεύθεραι καθολικαὶ καὶ ἠθικαὶ δυνάμεις, ἐν τῇ προκειμένῃ θρησκείᾳ τῆς εὐδαιμονίας θεοποιεῖται ἡ φιλαυτία· ἐν τοῖς πρακτικοῖς θεοῖς ἐνορᾶται ἡ φιλαυτία τοῦ τιμῶντος, ὅστις παρ' ἐκείνων ζητεῖ τὴν πλήρωσιν τοῦ προσωπικοῦ συμφέροντος. (Αὐτ. 170 ἔξ.).

³ Αὐτ. 167 ἔξ. 172 ἔξ.

⁴ Αὐτ. 173.

ρον τοῦ προσώπου· ἡ ἀνάγκη καὶ ἡ ἐκ ταύτης ἐξάρτησις γεννᾷ τὴν εὐσέβειαν¹. Ὁ Κικέρων ἐγκωμιάζει τοὺς Ῥωμαίους ὡς τὸν εὐσεβέστατον λαόν, διότι πάντοτε ἄρχονται ἀπὸ τῶν θεῶν, πανταχοῦ ἐνθυμοῦνται αὐτῶν, ἐν πᾶσιν εὐχαριστοῦσι τὸ θεῖον· ἐν πάσαις ταῖς σχέσεσι θεωροῦσι τὴν θρησκείαν ὡς τὴν συνεκτικὴν δύναμιν². Τὸ δ' ἀληθές εἶναι ὅτι τιμῶσι τοὺς θεούς, διότι ἔχουσι καὶ ὁσάκις ἔχουσι χρεῖαν αὐτῶν καὶ μάλιστα ἐν τῇ ἀνάγκῃ τοῦ πολέμου. Ἡ συναίσθησις τῆς ἐξαρτήσεως καὶ τῆς ἀνάγκης ἐμβάλλει τοῖς Ῥωμαίοις φόβον πρὸς πάσας τὰς ἀγνώστους δυνάμεις καὶ μετατρέπει αὐτὰς εἰς θεότητα³. Ἡ ἀνάγκη εἶναι παρ' αὐτοῖς ἡ καθολικὴ θεογονία⁴. Καὶ ξένους δὲ θεοὺς δὲν ὀκνοῦσι νὰ εἰσαγάγῃσι⁵ καὶ νὰ ἀπαρτίσωσι Πάνθεον, ὅπως σέβωσι πάντας ἀνεξαιρέτως τοὺς θεούς⁶. Ἐντεῦθεν ἐκπηγάζει ἡ δεινὴ δεισιδαιμονία⁷, ἣν ὁ Κικέρων παραδόξως ἐκλαμβάνει ὡς εὐσέβειαν, ἐντεῦθεν ἡ προσφυγὴ εἰς τοὺς οἰωνοὺς καὶ τοὺς χρησμοὺς καὶ τὰ Σιβύλλεια θέσφατα, ἅτινα ἐξηγγέλλον τὸ πρακτέον καὶ ὠφέλιμον καὶ ὑπηρέτουν μὲν εἰς τὸν γενικὸν τῆς πολιτείας σκοπὸν ὑπηρέτουν δὲ πάλιν εἰς τὰ

¹ Αὐτ. 175 ἐξ.

² Κατὰ τὴν Ῥωμαϊκὴν ἀντίληψιν παράγει ὁ Κικέρων τὴν λέξιν religio ἐκ τοῦ ῥήματος religo (προσδέω, συνάπτω).

³ Παρὰ τῷ Κικέρωνι ἀπαντᾷ ἡ ψυχρὰ σκέψις περὶ τῶν θεῶν, περιλήψις τῆς γενεαλογίας καὶ τῶν τυχῶν καὶ τῶν πράξεων αὐτῶν· ἀπαριθμοῦνται καὶ συγκρίνονται πολλοὶ Ἑφαιστοί, Ἀπόλλωνες, Δίες, οὕτω δὲ διασεύεται ἡ σταθερὰ αὐτῶν μορφή. Αἱ διηγήσεις, ἃς ἐκεῖνος παρέχει ἐν τῇ πραγματείᾳ De rerum natura, εἶναι σπουδαιόταται ὡς πρὸς τὴν γένεσιν τῶν μύθων. Διὰ τῆς ψυχρᾶς ὁμῶς ταύτης σκέψεως οἱ θεοὶ ὑποβιβάζονται, ἀφανίζεται ἡ ὠρισμένη μορφή καὶ γεννᾶται ἀμφιβολία καὶ δυσπιστία. (Αὐτ. 174 ἐξ.).

⁴ Αὐτ. 177.

⁵ Ἡ εἰσαγωγή νέων θεῶν συνέβη ἐν χρόνοις ἀνάγκης καὶ ἀγωνίας κατὰ γενομένας πρὸς ἀποτροπὴν τῶν κινδύνων εὐχὰς καὶ ὑποσχέσεις. (Αὐτ. 177).

⁶ Οἱ Ῥωμαῖοι ὑποτάττοντες ξένας χώρας συλῶσι τοὺς ναοὺς καὶ διὰ πλοίων εἰς Ῥώμην κομίζουσι τὰ ἱερὰ τῶν θεῶν. Ἡ Ῥώμη ἐγένετο τὸ κέντρον τῆς συναγωγῆς πασῶν τῶν θρησκειῶν, τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς περσικῆς, τῆς αἰγυπτιακῆς καὶ τῆς χριστιανικῆς καὶ τῆς τοῦ Μίθρα θρησκείας. Ἐνταῦθα συνάγονται πᾶσαι αἱ θρησκείαι καὶ συγκροτεῖται Πάνθεον, ὅπου οἱ θεοὶ ἴστανται πλησίον ἀλλήλων καὶ ἀφανίζουσιν ἀλλήλους ὑποταττόμενοι εἰς ἓνα μόνον, οἷος εἶναι ὁ Jupiter Capitolinus. (Αὐτ. 175. 186 ἐξ.).

⁷ Οἱ Ῥωμαῖοι συνέχονται ὑπὸ φόβου καὶ τρόμου πρὸς τὸ ἀδιόριστον καὶ ἄγνωστον· πανταχοῦ διαβλέπουσι τὸ σκοτεινὸν καὶ μυστηριῶδες ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς Ἕλληνας, οἵτινες θεωροῦσι πάντα ὡς φανερὰ καὶ σαφῆ καὶ πλάττουσι περὶ πάντων ὠραίους καὶ εὐφρεῖς μύθους. (Αὐτ. 176 ἐξ.).

μερικὰ καὶ ἴδια ἑκάστου συμφέροντα¹. Εἶναι δὲ τῷ ὄντι θαυμαστὸν ὅτι οἱ Ῥωμαῖοι συνδυάζουσιν ἄκρως ἀντιθέτους ἰδιότητες, ἐν μὲν τῷ πολέμῳ τὴν μεγίστην ἀνδρείαν ἐν δὲ τῇ θρησκείᾳ τὴν μεγίστην δειλίαν.

2. Ὑπέρτατος πάντων θεὸς εἶναι ὁ Καπιτώλιος Ζεὺς, ὁ θεὸς τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῶν οὐρανίων φαινομένων, ἐκπροσωπῶν τὴν πόλιν καὶ τὸ κράτος τῶν Ῥωμαίων ὑπεράνω τῶν προσώπων καὶ τῶν λαῶν. Ὑπὲρ τοῦ κράτους τούτου μοχθοῦσι καὶ θυσιάζουσιν ἑαυτὰ προθύμως τὰ πρόσωπα ἕκαστα καὶ ἀναδεικνύουσιν ἐπίζηλον τὴν Ῥωμαϊκὴν ἀρετὴν (virtus) ἀρετὴ τοῦ εὐγενοῦς Ῥωμαίου εἶναι ἡ ὑπηρεσία καὶ αὐτοθυσία εἰς τὸ κράτος². Ἄλλ' ἡ ἐνότης τῆς κοσμοκρατορίας ἄγει εἰς τὴν ἐνότητα τοῦ προσώπου καὶ πραγματοποιῶνται τέλος δι' ἐνὸς προσώπου, τοῦ αὐτοκράτορος, ὡς τοῦ κυρίου τοῦ κόσμου. Ὁ αὐτοκράτωρ εἶναι τοῖς Ῥωμαίοις ἡ ἐνσάρκωσις πάντων τῶν σκοπῶν, ἡ ἀπεριόριστος δύναμις καὶ ἐξουσία ἐπὶ τῆς ζωῆς καὶ τῆς εὐτυχίας τῶν ἀνθρώπων, τῶν διαφόρων κοινωνικῶν τάξεων καὶ πολιτειῶν. Αὐτὸς εἶναι ἡ ἀνωτάτη ἀρχὴ ἡ θυθμιζουσα τὸ δίκαιον, εἰς οὗ τὴν διαμόρφωσιν εἶχε πολὺ ἐργασθῆ τὸ Ῥωμαϊκὸν πνεῦμα· καὶ ἔτι πλέον αὐτὸς εἶναι ὁ θεός, τὸ θεῖον ὄν, τὸ ἐσωτερικὸν καὶ καθολικόν, ὡς μερικεύεται καὶ ἀποκαλύπτεται. Ὅπως δὲ οἱ Ἕλληνες ὑπὲρ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τοὺς θεοὺς ἔθετον ὡς ὑψίστην ἐνότητα τὴν εἰμαρμένην, οὕτω καὶ οἱ Ῥωμαῖοι ὑπεράνω τῶν λαῶν καὶ τῶν θρησκευτῶν τάττουσι τὴν κοσμοκρατορίαν, ἐνσαρκουμένην διὰ τοῦ αὐτοκράτορος³. Οὗτος εἶναι ὁ παρὼν θεὸς καὶ ἡ ὄρατὴ εἰμαρμένη, ἡ ὑπερτάτη θεία δύναμις πρὸς πάντας τοὺς ἀνθρώπους καὶ ὁ ἄρχων τοῦ κόσμου. Πρὸ αὐτοῦ καὶ τοῦ σκοποῦ τοῦ κράτους τὰ πάντα καταπίπτουσιν εἰς μίαν ἀδιαφορίαν· πρὸ τῆς παντοδυναμίας τοῦ αὐτο-

¹ Ἐκαστος Ῥωμαῖος ὑποτάσσεται καὶ ἀφανίζεται ἐντὸς τοῦ κοινοῦ, τοῦ κράτους, τῆς *Fortuna publica*· καὶ ὁμως διατηρεῖ ἀφ' ἑτέρου τοὺς ἀνθρωπίνους σκοπούς, τὴν αὐθυπαρξίαν καὶ τὸ ἴδιον κῆρος. Αἱ δύο αὗται ἀκρότητες καὶ ἀντιφατικαὶ ἰδιότητες χαρακτηρίζουσι τὴν Ῥωμαϊκὴν ζωὴν. (Αὐτ. 178).

² Ἡ Ῥωμαϊκὴ ἀρετὴ εἶναι ἡ ψυχρὰ φιλοπατρία, καθ' ἣν τὸ ἄτομον ὑπηρετεῖ εἰς τὴν πολιτείαν καὶ τὸ κράτος. Ἡ χάριν τῆς πολιτείας θυσία τοῦ προσώπου ἦτο τὸ οὐσιῶδες γνῶρισμα τῶν ἐορτῶν, τῶν ἀγώνων καὶ τῶν θρησκευτικῶν δραμάτων. Τὰ σπουδαιότατα ἀγωνίσματα ἀπετέλει οὐδὲν ἄλλο ἢ ἡ σφαγὴ ζῴων καὶ ἀνθρώπων, ἡ ῥοὴ ἀφθόνου αἵματος καὶ ἡ πάλη περὶ ζωῆς καὶ θανάτου. (Αὐτ. 168. 178 ἐξ.).

³ Οἱ μερικοὶ θεοὶ ὑποτάσσονται εἰς τὴν καθολικὴν καὶ πραγματικὴν δύναμιν, εἰς τὴν σπουδαίαν δύναμιν τῆς αὐτοκρατορίας, τοῦ μεγαλείου τοῦ κράτους. Αἱ μερικαὶ θεῖαι δυνάμεις ὑπάγονται εἰς τὴν ἀφηρημένην ἀρχὴν. (Αὐτ. 174).

κράτορος καὶ τῆς ἐνότητος τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους αἴρονται καὶ ἀφανίζονται πᾶσαι αἱ διαιρέσεις τῶν λαῶν καὶ τῶν θρησκειῶν. Πάντες λοιπὸν οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἐξ ἴσου πρόσωπα καὶ ὑπεράνω αὐτῶν ἴσταται ὁ αὐτοκράτωρ ὡς θεὸς αὐτῶν ¹.

3. Ὁ ὡς θεὸς δ' ὅμως τιμώμενος αὐτοκράτωρ δὲν εἶναι ὁ ἀληθινὸς ἄνθρωπος, ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὴν ἀπειρον αὐτοῦ πνευματικὴν φύσιν ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος ὡς πνεῦμα πεπερασμένον· ὁ τυχὼν δεσπότης ἀνυψοῦται καὶ ἐκλαμβάνεται ὡς θεός. Οὕτω διὰ τῆς θεώσεως τῆς παντοδυναμίας τοῦ ἐπιγείου κράτους καὶ τοῦ αὐτοκράτορος ἡ ῥωμαϊκὴ θρησκεία περιέροχεται εἰς ἰσχυρὰν ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἀληθῆ ἀπειρον φύσιν τοῦ πνεύματος. Ἡ θρησκεία τῆς σκοπιμότητος ἢ τὸ ῥωμαϊκὸν πνεῦμα ὡς ἡ εἰμαρμένη τῶν λαῶν καὶ τῶν ἐθνῶν κατέστρεψε καὶ ἠφάνισε τὴν εὐτυχίαν καὶ τὴν χαρὰν τῆς ὡραίας ζωῆς τῶν προηγουμένων θρησκειῶν, κατέθλιψε καὶ συνήγαγε πάντα εἰς ἐνιαίαν καὶ ἀδιάφορον ἀρχήν. Ἡ ἀφηρημένη αὕτη δύναμις παρήγαγε μεγάλην δυστυχίαν καὶ γενικὴν ὀδύνην, τὴν ὀδύνην ἐκείνην, ἣτις ἔμελλε νὰ καταστῇ ἡ προοδοποίησις τῆς θρησκείας τῆς ἀληθείας. Τέλος δὲ ὁ ἄνθρωπος ἀπελπίσας καὶ μὴ εὐρίσκων ἀνάπαυσιν ἐν τῷ προσκαίρῳ καὶ τῷ πεπερασμένῳ ἐστράφη ἀπὸ τοῦ ἔξω κόσμου εἰς τὴν ἐνδόμυχον αὐτοῦ φύσιν, ἐν ἣ ἔνορξεν ἀπειρον βάθος. Πάντα συνετέλεσαν εἰς τὴν προπαρασκευὴν τῆς ἀληθοῦς θρησκείας· εἶχεν ἤδη ἔλθει «τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου», ὅτε τὴν θέσιν τῶν σχετικῶν καὶ περιορισμένων θρησκειῶν ἔπρεπε νὰ καταλάβῃ ἡ ἀπόλυτος θρησκεία ².

ζ) Ἡ ἀπόλυτος θρησκεία (ἡ χριστιανικὴ)

1. Πᾶσαι αἱ πρόσθεν μνημονευθεῖσαι θρησκείαι εἶναι πεπερασμέναι καὶ ἀτελεῖς, ἢ, ὡς ὁ Ἐγγελοσ λέγει, «καθωρισμέναι». Καὶ πειρῶνται μὲν ἅπασαι νὰ κατανοήσωσι τὸ ἀπειρον περιεχόμενον καὶ δι' εἰκόνων ἐκφράσωσι, δὲν κατορθοῦσι δ' ὅμως νὰ περιλάβωσι τὸ ὅλον ἀλλὰ φθάνουσι μόνον εἰς ἀεὶ πλείονα μέρη αὐτοῦ. Αἱ μὲν φυσικαὶ θρησκείαι ἀντέχονται ἀπλῶς τῆς οὐσιώδους ἐνότητος, πρὸς ἣν τὰ μερικὰ καὶ καθ' ἕκαστον ἀφανίζονται· αἱ δὲ θρησκείαι πάλιν τῆς ἀτομικότητος ἀναγνωρίζουσι μὲν τὴν ἐλευθερίαν καὶ ὑποκειμενικότητα τοῦ θεοῦ ἀλλὰ νοοῦσι τοῦτον ἐν μορφῇ περιορισμένῃ. Ἡ ῥωμαϊκὴ θρησκεία τερματίζει τὰς «πεπερασμένας θρησκείας» καὶ φέρει εἰς τὴν ἀπόλυτον

¹ *Επιθ. ἐνθ. ἀνωτ. καὶ 185 ἐξ.

² Αὐτ. 187 ἐξ.

καὶ τελείαν, τουτέστιν εἰς τὴν θρησκείαν, καθ' ἣν ὁ ἄνθρωπος λαμβάνει, εἰ καὶ μόνον δι' εἰκόνων θρησκευτικῶν, ἐπίγνωσιν τῆς ὁλότητος τοῦ ἀπείρου θεοῦ περιεχομένου. Τὸ ἀπειρον περιεχόμενον εἶναι ἡ ἀπόλυτος λογικὴ ἰδέα, ἣτις ἀναγνωρίζεται ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἡ ἀληθῆς οὐσία πάντων τῶν πραγμάτων. Νῦν λοιπὸν τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα ἀνευρίσκει τὸν αἰδίου τοῦ παντός λόγον ὡς τὴν αἰτίαν καὶ τὴν οὐσίαν τοῦ κόσμου καὶ ἑαυτοῦ. Καὶ ἐνῶ τὸ πεπερασμένον τοῦ ἀνθρώπου πνεῦμα γινώσκει τὴν ἀπόλυτον ἰδέαν, ἐπιτυγχάνει ἅμα καὶ ἡ ἰδέα τῆς πλήρους αὐτῆς πραγματώσεως, ἥτοι γίνεται συνειδητὴ καὶ φανερὰ καὶ δὲν εἶναι πλέον ἐν ἑαυτῇ κεκλεισμένη. Οὕτω μόνον καθίσταται ἡ ἰδέα τὸ ἑαυτὸ γινώσκον ἀπειρον πνεῦμα, κτᾶται ὁ θεὸς ἐπίγνωσιν ἑαυτοῦ καὶ εἶναι ἀληθῆς θεός. Ἐν ἄλλοις λόγοις ὁ θεὸς γίνεται ἑαυτῷ φανερός, ἐνῶ φανεροῦται ὅλως εἰς τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα.

2. Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος τελεία καὶ ἀνεπίδεκτος ἀνωτέρας διαμορφώσεως θρησκεία, εἰς ἣν πᾶσαι αἱ ἄλλαι καταλήγουσι, ταυτίζεται πρὸς τὴν *χριστιανικὴν*. Ἡ ἀπόλυτος αὕτη θρησκεία εἶναι μὲν φανερὰ καὶ πνευματικὴ καὶ ὡς τοιαύτη κυροῦται καὶ ἐμπεδοῦται δι' ἐσωτερικῆς μαρτυρίας καὶ συγκαταθέσεως τοῦ νοῦ· εἶναι δ' ἅμα ἀποκεκαλυμμένη καὶ θετικὴ καὶ κατ' ἀκολουθίαν στηρίζεται ἐπὶ θαυμάτων, ἐξωτερικῶν σημείων καὶ βιβλικῶν ῥήσεων¹. Ὅπερ δ' ἐξαίρει αὐτὴν ὑπὲρ τὰς ἄλλας καὶ μάλως διακρίνει, εἶναι ἡ ἐπίγνωσις τῆς διαλλαγῆς καὶ ἐνότητος τοῦ ἀπείρου καὶ τοῦ πεπερασμένου πνεύματος. Εἰς δὲ τὴν τοιαύτην ἐπίγνωσιν ἤγαγεν ἡ εἰς τὰ ἄκρα ἐπιταθεῖσα ἀντίθεσις ἀπείρου καὶ πεπερασμένου, ἡ ἀπὸ ταύτης δυσφορία καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς ἄρσεως τοῦ χωρισμοῦ². Ἡ ἐξ αἰδίου ὑπάρχουσα ἐνότης τοῦ πεπερασμένου καὶ τοῦ ἀπείρου, τῆς φύσεως καὶ τοῦ θεοῦ, ἠδύνατο νὰ ἐποπτευθῆ καὶ καταστῆ φανερὰ ἐν ὀρισμένῳ καὶ πραγματικῷ ἀνθρώπῳ φέροντι τὰς ἀδυναμίας καὶ ἐλλείψεις τῆς ἀνθρωπότητος· ἐπρεπεν ὁ θεὸς νὰ ἐνσαρκωθῆ καὶ ἐμφανισθῆ ὡς ὀρισμένος ἄνθρωπος. Ὁ ἄνθρωπος οὗτος εἶναι ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ἐν ᾧ ἀνήφθη ἡ φωτεινὴ συνείδησις τῆς διαλλαγῆς θεοῦ καὶ κόσμου

¹ Αὐτ. 193 ἐξ. 198 ἐξ.

² Παρὰ τῷ ἰουδαϊκῷ λαῷ ἦτο μάλιστα συνειδητὴ καὶ σφόδρα ὀδυνηρὰ ἡ ἀντίθεσις τῆς πεπερασμένης ἀνθρωπίνης φύσεως πρὸς τὸ ἀπειρον θεῖον πνεῦμα, τῆς ἁμαρτίας τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν ἀπόλυτον τελειότητα τοῦ θεοῦ. Καὶ ἐν τῷ ἀχανεῖ ῥωμαϊκῷ κράτει ὁ ἄνθρωπος ἀπωθούμενος καὶ στρεφόμενος ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ εἰς τὸν ἐσωτερικὸν κόσμον ἐνορᾷ ἐν ἑαυτῷ ἀπειρον πνευματικὴν οὐσίαν καὶ ἀλγεῖ περίλυπος ἐπὶ τῇ ἀντιθέσει αὐτῆς πρὸς τὴν πραγματικὴν τοῦ κόσμου κατάστασιν.

καὶ ἐφανερώθη ἡ ἐνότης θεοῦ καὶ ἀνθρώπου ¹. Ἐν αὐτῷ ὡς τῷ «θεανθρώπῳ» ἐγένετο καταφανής ἡ καθ' ἑαυτὴν ὑφεστῶσα ἀνεκαθεν ἐνότης τῆς θείας καὶ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Ὁ Ἰησοῦς διὰ τοῦ βίου καὶ τῆς διδασκαλίας καὶ τοῦ θανάτου, διὰ τῆς βαθείας συνειδήσεως τῆς θείας αὐτοῦ φύσεως ἐνσαρκοῖ τὴν ἐνότητα θεοῦ καὶ ἀνθρώπου ². Ἡ δ' ἐσωτερικὴ κατάστασις τοῦ ἀνθρώπου ἢ ἀπορρέουσα ἐκ τῆς ἐπιγνώσεως τῆς τοιαύτης ἐνότητος εἶναι ἢ—οὐχὶ μέλλουσα ἀλλὰ παροῦσα—«αἰωνία ζωὴ», ἡ μακαριότης τῆς «βασιλείας τοῦ θεοῦ».

3. Ὁ χριστιανισμὸς ἀνεπτύχθη, ὡς εἴρηται ³, ἐν τῷ ρωμαϊκῷ κράτει καὶ προσέλαβε τὴν μορφήν τῆς κοινότητος καὶ ἐκκλησίας· καὶ ὑπέστη μὲν περιπετείας καὶ ἔπαθε παντοίους διωγμοὺς ἀλλ' αἰεὶ μᾶλλον ὀργανούμενος καὶ ἐπιρρωνύμενος κατέστη νικηφόρος δύναμις. Ἐθεμελιώθη δὲ ἡ χριστιανικὴ πίστις ἐν μορφῇ δογματικῇ ⁴ ὑπὸ τῶν συνόδων καὶ κατέστη ἐκκλησιαστικὴ διδασκαλία, εἰς ἧς τὴν ἐξήγησιν ὀφείλει νὰ συντελέσῃ ἡ φιλοσοφία. Ἔργον τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας εἶναι νὰ ἐρμηνεύσῃ τὰ δόγματα καὶ δὴ καὶ τὸ πάντων σπουδαιότατον, τὸ τῆς ἁγίας τριάδος ⁵, ἀνιχνεύουσα καὶ δεικνύουσα τὰς ἐν τῷ βίθῳ αὐτῶν

¹ Ὁ ἄνθρωπος ὡς ὄν φυσικὸν εἶναι ἐνδεής καὶ ἐλλιπής, ἢ, ἵνα κατὰ τὴν Γραφὴν εἰπώμεν, υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου· ἀλλ' ἅμα εἶναι καὶ ἐπιγινώσκει ὅτι εἶναι ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ αἰδίον πνεῦμα, πρὸς τὴν ἀρχὴν τῶν πάντων, τουτέστιν υἱὸς τοῦ ζῶντος θεοῦ.

² Ἡ ἐνότης τῆς θείας καὶ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τελεῖται ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Χριστοῦ διὰ τοῦ πνεύματος (νοήσεως καὶ βουλήσεως). Ἐν τούτῳ δηλαδὴ ὁ θεὸς φαίνεται ὡς πνεῦμα καὶ τὸ πρόσωπον αὐτοῦ λατρεύεται, οὐχὶ ὡς ἄνθρωπος θεωθεῖς ἀλλ' ὡς θεὸς ἐνσαρκωθεῖς. Διὸ καὶ ἡ σωτηρία τοῦ κόσμου ἐπιτυγχάνεται μόνον διὰ τῆς ἐσωτερικῆς καὶ πνευματικῆς κοινωνίας πρὸς τὸν Χριστόν· «πνεῦμα ὁ θεὸς καὶ τοὺς προσκυνοῦντας αὐτὸν ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ δεῖ προσκυνεῖν». (Ἰδὲ καὶ ἄνωτ. σελ. 243 ἐξ.).

³ Ἰδὲ ἄνωτ. σελ. 243. 245.

⁴ Φίλων ὁ Ἀλεξανδρεὺς συνανέμειξε τὴν Ἰουδαϊκὴν θρησκείαν καὶ τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, τὴν ἔννοιαν τοῦ Ἰουδαϊκοῦ θεοῦ καὶ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἑλληνικοῦ Λόγου. Ἡ ἔννοια τοῦ Λόγου μετηνέχθη διὰ τοῦ τετάρτου Εὐαγγελίου εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ καὶ οὕτως ἀνέκυψαν τὰ μεταφυσικὰ ζητήματα τῆς οὐσιώδους σχέσεως Θεοῦ καὶ Χριστοῦ, πατρὸς καὶ υἱοῦ, ὧν τὴν λύσιν παρέχουσι τὰ δόγματα. Ταῦτα ἐξετάζει ὁ Ἐγγελοσ οὐχὶ τόσον κατὰ τὴν ἀρχὴν καὶ γένεσιν ὅσον κατὰ τὸ ἀποτέλεσμα καὶ τὴν ἀλήθειαν. «Ἐπειδὴ—λέγει—τὰ δόγματα εἰσῆλθον εἰς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν διὰ τῆς φιλοσοφίας, δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι εἶναι ἀλλότρια καὶ ἀδιάφορα πρὸς τὸν χριστιανισμόν. Ἡ ἀρχὴ αὐτῶν εἶναι ὅλως ἀδιάφορος, τὸ ζήτημα εἶναι μόνον ἂν εἶναι καθ' ἑαυτὰ ἀληθῆ». (11, 423 ἐξ.).

⁵ Ἡ ἐνανθρώπησις τοῦ θεοῦ, ἢ ὑπὸ τοῦ θεανθρώπου ἀπολύτρωσις τῆς

ένυπαρχούσας ύψίστας τοῦ λόγου ἀληθείας. Λοιπὸν αἰτία καὶ λόγος πάντων τῶν ὄντων, καθὰ ἐν τοῖς πρόσθεν ἀνεπτύχθη, εἶναι ἡ «αἰδῖος ἰδέα», ἣτις ἐκ τῆς καθαρᾶς αὐτῆς λογικῆς ὑπάρξεως ἐξέρχεται εἰς τὴν φύσιν καὶ τὰ πεπερασμένα πνεύματα καὶ τέλος ἐπιστρέφει εἰς ἑαυτὴν ὡς ἀπόλυτον πνεῦμα, ὡς ἑαυτὸ γινῶσκον τελειότατον πνεῦμα. Ἐν ταύτῃ δὴ τῇ φιλοσοφικῇ περὶ τοῦ ἀπολύτου θεωρίᾳ ἐνορᾷ ὁ Ἐγελος τὴν κυρίαν ἐννοιαν καὶ τὸ ἀληθὲς περιεχόμενον τῶν χριστιανικῶν δογμάτων. Ὁ θεὸς δηλονότι ἀναπτύσσεται καὶ ἐμφανίζεται κατὰ τρεῖς μορφὰς (πάντως οὐχὶ ἐν χρόνῳ ἀλλ' ἐξ αἰδίου) καὶ ἐπομένως εἶναι τριαδικός¹. Ὡς καθαρῶς λογικὸν ὄν καὶ ἀπόλυτος ἰδέα θεωρούμενος ὑπάρχει ὁλότης ἐννοιῶν ἀνευ συγκεκριμένης ὑπάρξεως, οἷος ὑπῆρχε καθ' ἑαυτὸν πρὸ τῆς δημιουργίας (ὁ θεὸς πατήρ). Ἐξερχόμενος δ' ἑαυτοῦ εἰς τὴν ἑτερότητα ὑπάρχει ὡς συγκεκριμένη καὶ πεπερασμένη ὑπαρξις, δημιουργία, κόσμος, ἥτοι φύσις καὶ πεπερασμένον πνεῦμα (ὁ θεὸς υἱός). Τέλος δ' ἐπιστρέφων εἰς ἑαυτὸν εἶναι αὐτοσυνείδητον πνεῦμα (ὁ θεὸς πνεῦμα). Οὕτως ἐμφαίνεται κατὰ τρεῖς μορφάς· α) κατὰ τὴν μορφήν τῆς καθολικότητος, ὡς αἰδῖον καὶ καθ' ἑαυτὸ ὄν, β) κατὰ τὴν μορφήν τῆς μερικότητος, ὡς ὄν πρὸς ἕτερον, καὶ γ) κατὰ τὴν μορφήν τῆς ἀπολύτου ἀτομικότητος, ὡς ὄν ἐπιστρέφον εἰς ἑαυτό. Κατὰ τὰς τρεῖς δὲ ταύτας μορφὰς ἐμφαίνεται ἡ θεία ἱστορία ἐν διαφόροις πεδίοις· κατὰ μὲν τὴν πρώτην εἶναι ἐκτὸς τοῦ κόσμου, ἐκτὸς τοῦ χώρου, κατὰ δὲ τὴν δευτέραν ἐν τῷ κόσμῳ, κατὰ δὲ τὴν τρίτην ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τόπῳ, ἐν τῇ κοινότητι. Καὶ ἐπειδὴ ἐκάστη τῶν τριῶν τούτων ἐννοιῶν εἶναι ὁλότης, ἥτοι ποικιλία καὶ πλῆθος διορισμῶν ἀναγομένων εἰς ἐνότητα, καλεῖται ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου κράτος (Reich)· ὅθεν διακρίνεται «κράτος τοῦ πατρὸς», «κράτος τοῦ υἱοῦ», «κράτος τοῦ πνεύματος». Δοθέντος ὅτι ἡ μεταξὺ θεοῦ καὶ κόσμου διάκρισις ἐγκείται ἐν τῇ δημιουργίᾳ εἶναι εὐνόητον ὅτι τὸ κράτος τοῦ πατρὸς εἶναι «ὁ θεὸς πρὸ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου», «ὁ θεὸς ἐκτὸς τοῦ κόσμου», «ὁ θεὸς καθ' ἑαυτὸν ὡς αἰδῖος ἰδέα». Ὁ δὲ κόσμος εἶναι ἡ φύσις καὶ τὸ πεπερασμένον πνεῦμα, ὅπερ ἀναπτύσσεται εἰς πολιτείαν καὶ θρησκείαν καὶ δὴ καὶ τὴν ἀπόλυτον θρησκείαν ἔχουσαν κέντρον τὸν Χριστὸν ὡς λυτρωτὴν, θεάνθρωπον ἢ υἱὸν τοῦ θεοῦ· διὸ καὶ ὁ κόσμος εἶναι «τὸ κράτος τοῦ υἱοῦ».

ἀνθρωπότητος καὶ μάλιστα ἡ τριαδικότης εἶναι τὰ κυριώτατα τοῦ χριστιανισμοῦ δόγματα.

¹ Τὴν ἐννοιαν τῆς θείας τριάδος διηρθάνθησαν ἤδη καὶ ὑπεδήλωσαν αἱ πεπερασμένοι θρησκεῖαι ἀλλὰ πρώτη ἡ χριστιανικὴ διέγνω καλῶς καὶ διετύπωσε δογματικῶς.

Ἡ θρησκεία πάλιν ἢ ἀπόλυτος ἢ ἡ τῆς διαλλαγῆς ζῆ καὶ ἀναπτύσσεται διὰ τῆς συνεχοῦς καὶ αἰεὶ νέας παρουσίας τοῦ θεοῦ ἐν τῇ κοινότητι καὶ ἐκκλησίᾳ, ἣτις παρουσία εἶναι «τὸ κράτος τοῦ πνεύματος» ¹.

4. Τὸ κράτος τοῦ πατρὸς ² εἶναι ἡ αἰδῖος ἰδέα ἐν τῷ στοιχείῳ τῆς καθαρᾶς νοήσεως, ἐν τῇ ἄχωρίστῳ ἐνότητι πρὸς ἑαυτήν. Ὁ θεὸς πατὴρ εἶναι τὸ ἀφηρημένον καὶ καθολικόν, ἐν οὗ τῇ ἀπείρῳ οὐσίᾳ ἔγκειται τὸ νὰ αἴρῃ μὲν τὴν μορφήν τῆς ἀφηρημένης καθολικότητος καὶ νὰ θέτῃ τὴν διαφορὰν νὰ αἴρῃ δὲ πάλιν τὴν τεθειῖσαν διαφορὰν. Ἐν τῇ φύσει δηλαδὴ τοῦ θεοῦ εἶναι τὸ ὅτι ἔχει *υῖόν*, τουτέστιν διακρίνει ἑαυτὸν ἀπ' ἑαυτοῦ καὶ ἐν τῇ διακρίσει μένει παρ' ἑαυτῷ· ἐποπτεύει καὶ ἀποκαλύπτει ἑαυτὸν ἐν τῷ υῖῳ, διὰ δὲ τῆς ἐνότητος μετ' αὐτοῦ, διὰ τῆς τελειώσεως ἐν τῷ ἑτέρῳ (τῷ υῖῳ, τῷ κόσμῳ) εἶναι ἀπόλυτον πνεῦμα. Τοιουτοτρόπως ὁ θεὸς εἶναι ἡ ἀγάπη, ἣτοι ἡ διάκρισις καὶ ἡ ἄρσις τῆς διακρίσεως. Ἡ λειτουργία αὕτη τῆς διακρίσεως, ἡ αὐτογνωσία καὶ αὐτοσυνειδησία ἢ ἐν τῷ ἑτέρῳ γινομένη, εἶναι ἡ λεγομένη τριαδικότης, ἡ τριαδικὴ τῆς θεότητος ζωή ³. Ὁ θεὸς ἐποπτεύει ἑαυτὸν ἐν τῇ διακρίσει, ἐν τῷ ἑτέρῳ αὐτοῦ, συνάπτεται ἐν τούτῳ μόνον πρὸς ἑαυτὸν καὶ μένει παρ' ἑαυτῷ. Ἀλλ' ὁ τοιοῦτος θεός, ἡ θεωρητικὴ ἰδέα, δὲν εἶναι προσιτὴ οὔτε εἰς τὴν κατ' αἴσθησιν παρατήρησιν οὔτε εἰς τὸν νοῦν· διότι ἐκείνη μὲν ἀντιλαμβάνεται τῶν διαφορῶν ἐκτὸς ἀλλήλων, ἣτοι παρ' ἀλλήλας (ἐν τόπῳ) καὶ μετ' ἀλλήλας (ἐν χρόνῳ), οὗτος δὲ διαστέλλει καὶ ἀποχωρίζει ἀλλήλων τοὺς λογικοὺς διορισμούς ⁴. Ὡστε καὶ εἰς τὴν αἴσθησιν καὶ εἰς τὴν νόησιν εἶναι ἡ ἰδέα ἀδιανόητος καὶ ἀκατάληπτος, εἶναι μυστήριον ⁵· δὲν εἶναι ὅμως μυστήριον εἰς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν, ἐν ἣ ὁ θεὸς εἶναι φανερός ⁶. Ὡσαύ-

¹ 16, 218 ἔξ.

² Περὶ τούτου ἐπιθι αὐτ. 223—247.

³ Αὐτ. 227. 232 ἔξ.

⁴ Οὕτως ὁ νοῦς θεωρεῖ τὸν θεὸν καὶ τὸν κόσμον ὡς δύο τινὰ αὐτοτελεῖ, ἀναφερόμενα εἰς ἀλλήλα καὶ ἀποκλείοντα ἀλλήλα. Ἐν τῇ ἰδέᾳ ὅμως αἱ διακρίσεις καὶ διαφοραὶ τίθενται χωρὶς νὰ ἀποκλείωσιν ἀλλήλας ἀλλὰ τὸναντίον ἐν συναφείᾳ καὶ ἐνότητι πρὸς ἀλλήλας. Ἐνταῦθα ἡ ἀντίφασις ὑπάρχει διαλυμένη καὶ ἡ διάλυσις εἶναι αὕτη ἡ πνευματικὴ ἐνότης. (Αὐτ. 228 ἔξ. 234. 236 ἔξ.).

⁵ Ἡ τε αἴσθησις καὶ ὁ νοῦς ἐναντιοῦνται πρὸς τὴν λογικότητα τῆς ἰδέας. Οἱ κατ' αἴσθησιν ἄρα καὶ οἱ κατὰ νοῦν ἄνθρωποι εἶναι ἀντίπαλοι τῆς περὶ τριάδος θεωρίας· εὐλόγως, ὅποτε εἰς τὴν συνήθη καὶ ἀφιλόσοφον διάνοιαν ἡ τριαδικότης εἶναι μυστήριον. (Αὐτ. 234).

⁶ Ἡ μορφή, ἣν ἡ διδασκαλία τῆς ἐκκλησίας προσδίδει εἰς τὴν τριαδικότητα χρησιμοποιοῦσα τὴν ἔκφρασιν «πατὴρ, υἱὸς καὶ ἅγιον πνεῦμα», εἶναι

τως ὁ θεωρητικὸς λόγος ἐννοεῖ τὰ πράγματα ταῦτα ὡς ἔχουσιν ἀληθῶς ὁ ἀφηρημένος θεός, ὁ πατήρ, εἶναι τὸ καθολικόν, ὅπερ περιλαμβάνει ἐν ἑαυτῷ πάντα, τὸ δ' ἕτερον, ὁ υἱός, εἶναι ἡ ἄπειρος μερικότης, ἡ ἐμφάνεια, τέλος δὲ τὸ τρίτον, τὸ πνεῦμα, εἶναι ἡ ἀτομικότης ὡς τοιαύτη. Ἐν τῷ τρίτῳ εἶναι ὁ θεός τὸ πνεῦμα) ἀλλὰ τοῦτο προϋποτίθεται ἤδη, τὸ τρίτον εἶναι καὶ τὸ πρῶτον. Ἐνῶ δηλαδή ὁ θεός κατὰ τὴν ἐννοίαν αὐτοῦ εἶναι ἡ ἄμεσος δύναμις, ἡ ἑαυτὴν διακρίνουσα καὶ εἰς ἑαυτὴν ἐπιστρέφουσα, εἶναι τοιοῦτος μόνον ὡς ἡ ἀμέσως εἰς ἑαυτὴν ἀναφερομένη ἄρνησις, ὡς ἡ ἀπόλυτος ἐπιστροφή εἰς ἑαυτόν, ὅπερ εἶναι τὸ γνῶρισμα τοῦ πνεύματος. Ἡ διαφορά, ἣν διέρχεται ἡ θεία ζωὴ, δὲν εἶναι ἐξωτερικὴ ἀλλὰ μόνον ἐσωτερικὴ, τοιαύτη ὥστε τὸ πρῶτον (ὁ πατήρ) πρέπει νὰ ληφθῆ ὡς τὸ τελευταῖον (τὸ πνεῦμα) ¹. Οὕτω δὲ ἡ πορεία καὶ ἀνάπτυξις τῆς ἰδέας εἶναι οὐδὲν ἄλλο ἢ λειτουργία τῆς αὐτοσυντηρησίας καὶ αὐτογνωσίας τοῦ θεοῦ ².

5. Ἡ αἰδίου ἰδέα ἐν τῇ διακεκριμένῃ καὶ διηρημένῃ ἐνότητι εἶναι ὁ κόσμος ὡς παράστασις, ὡς ἀντικείμενον τῆς συνειδήσεως. Διὸ καὶ ποιεῖται ὁ Ἐγελος λόγον περὶ τῆς αἰδίου ἰδέας τοῦ θεοῦ ἐν τῷ στοιχείῳ τῆς συνειδήσεως καὶ τῆς παραστάσεως ἢ περὶ τῆς διαφορᾶς, τοῦ κράτους τοῦ υἱοῦ ³. Τὸ κράτος τοῦτο εἶναι ὁ κόσμος ὡς ἐμφάνεια τοῦ θεοῦ, ἡ δὲ ὑπαρξίς τοῦ κόσμου ἀποκαλύπτει τὴν ἀγαθότητα τοῦ θεοῦ ⁴.

παιδικὴ καὶ φυσικὴ μορφή ἀνήκουσα μόνον εἰς τὴν παράστασιν καὶ μέλλουσα νὰ υπερνικηθῆ ὑπὸ τῆς βαθυτέρας διανοήσεως. (Αὐτ. 236. 240.)

¹ Αὐτ. 240 ἐξ.

² Ὑποτυπώσεις καὶ ἴχνη τῆς τριαδικότητος εὐρίσκει ὁ Ἐγελος τὸ μὲν ἐν παλαιαῖς θρησκείαις καὶ μάλιστα τῇ Ἰνδικῇ τὸ δ' ἐν ἀρχαιοτέροις καὶ νεωτέροις φιλοσοφήμασιν. Οἱ Πυθαγόρειοι παρεδέχοντο τὴν ἐνότητα τοῦ ἀπείρου καὶ τοῦ πεπερασμένου, ὁ δὲ Πλάτων τὴν ἐνότητα τοῦ ταύτου καὶ θατέρου. Ὁ Φίλων πάλιν διέκρινεν ἐν τῷ θεῷ τὸν Λόγον ὡς τὴν φανερούσαν ἐνέργειαν· οἱ δὲ Γνωστικοὶ ἐθεώρουν τὸ πρῶτον ὄν ὡς τὸν βυθόν, ἐξ οὗ προῆλθεν ὁ λόγος καὶ ἡ σοφία τοῦ θεοῦ. Ὁ Ἰάκωβος Böhm ἐκατὰ τρόπον φανταστικόν εὐρίσκει τὴν τριάδα παντοῦ ὡς τὴν καθολικὴν βᾶσιν πάντων καὶ ἀποφαίνεται ὅτι αὕτη πρέπει νὰ γεννηθῆ ἐν τῇ καρδίᾳ τοῦ ἀνθρώπου. Ἐν δὲ τοῖς νεωτέροις χρόνοις ἡ φιλοσοφία τοῦ Καντίου κατέστησε τὴν τριάδα τύπον καὶ σχῆμα γνώσεως. (Αὐτ. 242—247.)

³ Αὐτ. 247.

⁴ Ὁ κόσμος εἶναι σχετικὸς, εἶναι φαινόμενον, τοιοῦτος δ' εἶναι οὐ μόνον πρὸς ἡμᾶς ἀλλὰ καὶ πρὸς ἑαυτόν· ἐν τῇ φύσει αὐτοῦ ἔγκειται νὰ παρέρχηται καὶ ἐπιστρέφῃ εἰς τὴν ἀκροτάτην ἰδέαν. (Αὐτ. 249. 253 ἐξ.).

Ὁ θεὸς φανεροῦται καὶ ἀποκαλύπτεται οὐ μόνον ὡς φύσις καὶ φυσικὴ δύναμις ἀλλὰ καὶ κυρίως ὡς πνεῦμα, οἷος κατ' ἀλήθειαν εἶναι¹. Ὅπως δὲ ἡ φύσις, οὕτω καὶ τὸ πεπερασμένον πνεῦμα ἔχει προορισμὸν νὰ παύσῃ τὴν διάστασιν, νὰ ἔλθῃ εἰς διαλλαγὴν καὶ ἐνωθῆ μετὰ τοῦ θεοῦ. Ὁ ἄνθρωπος εὐρίσκεται ἀρχῆθεν ἐν ἐνδείᾳ τῆς ἀληθείας, ἐν διαστάσει πρὸς τὸν θεόν, πρὸς τὴν φύσιν καὶ ἑαυτόν· ἀλλ' ἔργον ἔχει νὰ ἀποστῆ τῆς διαστάσεως καὶ τοῦ χωρισμοῦ, νὰ ἐπιτύχῃ τῆς συνδιαλλαγῆς καὶ ἐνωθῆ πρὸς τὴν ἀλήθειαν. Καὶ ἤδη ἐρωτᾶται πῶς ἔχει ὁ ἄνθρωπος ἀκριβέστερον πρὸς τὴν τοιαύτην διαλλαγὴν. Ἡ ἀπόκρισις εἶναι ὅτι ὁ ἄνθρωπος συνάπτει ἐν ἑαυτῷ ἀντιθέτους διορισμούς, ὁπότε εἶναι μὲν φύσει ἀγαθός εἶναι δὲ πάλιν φύσει κακός. Εἶναι ἀγαθός, διότι καθ' ἑαυτὸν καὶ τὴν οἰκείαν ἐννοίαν (δυνάμει) εἶναι πνεῦμα καὶ λόγος, δεδημιουργημένος κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν τοῦ θεοῦ². Εἶναι δ' ὅμως ἀφ' ἑτέρου κακός, διότι ἐν τῇ συγκεκριμένῃ ὑπάρξει εἶναι ὄν φυσικὸν εὐεπίφορον εἰς τὰς ὁρμὰς καὶ τὰ πάθη· εἶναι φυσικὴ βούλησις³, κατέχεται ὑπὸ ἐπιθυμιῶν καὶ φιλαυτίας. Δὲν εἶναι ἄρα ὁ ἄνθρωπος οὔτε ἀγαθός μόνον οὔτε κακός ἀλλ' ἀμφοτέρως ἔχει τὰς ιδιότητες ὡς ζῶσα ἀντίφασις, τουτέστιν εἶναι κατὰ τινὰ μὲν τρόπον κακός κατὰ τινὰ δὲ πάλιν ἀγαθός. Ὅπως ἂν ἔχη, ἡ διάστασις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν θεόν καὶ τὸν κόσμον ἔχει τὸν χαρακτῆρα τοῦ κακοῦ, τῆς ἁμαρτίας, τῆς διὰ τὴν ἁμαρτίαν πτώσεως⁴. Ἡ πτώσις δὲ αὕτη θεωρεῖται οὐχὶ διὰ τοῦτο κακὴ, διότι δὲν ἔπρεπε νὰ συμβῆ, ἀλλὰ διότι δὲν πρέπει νὰ παραμείνῃ. Ἡ πτώσις δηλαδὴ εἶναι θεία ἀνάγκη, διότι χρησιμεύει ὡς βαθμὶς πρὸς ἀνύψωσιν τοῦ θεοῦ εἰς αὐτοσυνειδησίαν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ· εἶναι δὲ οὐχὶ μερική τις ἱστορία, ἀλλ' ἡ αἰδῖος καὶ ἀναγκαία ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου, τῆς ἀνθρωπίνης ἀναπτύξεως⁵.

6. Ἡ συναίσθησις τῆς διαστάσεως καὶ ἀντιθέσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ

¹ Αὐτ. 256.

² Ὁ θεὸς εἶναι τὸ ἀγαθόν, ὁ δὲ ἄνθρωπος ὡς πνεῦμα εἶναι τὸ κάτοπτρον τοῦ θεοῦ. Ἐν τούτῳ δ' ἀκριβῶς ἔγκειται τὸ δυνατόν τῆς διαλλαγῆς. (Αὐτ. 258).

³ Διὰ τῆς βουλήσεως διακρίνεται ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τοῦ ζῴου· ἐφ' ἧσον δ' ὅμως τὸ περιεχόμενον καὶ ὁ σκοπὸς τῆς βουλήσεως εἶναι ἡ ὁρμὴ καὶ τὸ πάθος, ὁ ἄνθρωπος ὑπάρχει κακός. (Αὐτ. 260).

⁴ Τὸ κακὸν ἔγκειται ἐν τούτῳ, ὅτι ἡ ἰδία μερικότης τίθεται ὑπὲρ τὴν καθολικότητα· κακὸν εἶναι ἡ ἐνδοτάτη ἐπιστροφή τῆς ὑποκειμενικότητος εἰς ἑαυτὴν ἐναντι τοῦ ἀντικειμενικοῦ καὶ καθολικοῦ, ἡ ἐπικράτησις τοῦ πεπερασμένου ὑπὲρ τὸ ἄπειρον. Προσωποποιούμενον δὲ τὸ κακὸν παρίσταται ἐν τῇ Γραφῇ ὡς Διάβολος. (Αὐτ. 96. 261. 264.)

⁵ Αὐτ. 265 ἐξ. 269 ἐξ. 272.

ἀνθρώπου πρὸς τὸν θεὸν ποιεῖ ἄπειρον πόνον· ἡ δὲ συναίσθησις τῆς ἀντιθέσεως πρὸς τὸν κόσμον προκαλεῖ δυστυχίαν καὶ συνωθεῖ τὸν ἄνθρωπον εἰς ἑαυτόν¹. Ὅσω δὲ βαθυτέρα ὑπάρχει ἡ συναίσθησις τοῦ πόνου ἐπὶ τῇ ἀντιθέσει, τόσω ἰσχυροτέρα ἡ ἀνάγκη τῆς διαλλαγῆς τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν θεὸν καὶ τὸν κόσμον. Ἄλλ' ἡ διαλλαγή ἤρτηται ἐκ τῆς ἐπιγνώσεως τοῦ ὅτι τὸ πεπερασμένον καὶ τὸ ἄπειρον, ὁ ἄνθρωπος καὶ ὁ θεὸς εἶναι κατ' οὐσίαν ἓν². Πρὸς τοῦτο ἔπρεπεν ἡ ἐνότης τοῦ πεπερασμένου καὶ τοῦ ἀπείρου, τοῦ ἀνθρωπίνου καὶ τοῦ θείου, νὰ φανῆ ἐν μορφῇ ἀμέσου καὶ αἰσθητῆς ἐποπτείας, νὰ δειχθῆ «ἐν ὅλως συνήθει ἐμφανείᾳ τῆς πραγματικότητος», ἐν ὀρισμένῳ ἀνθρώπῳ, ὅστις θεωρεῖται ἅμα ὡς ἡ θεία ἰδέα, οὐχὶ ἀπλῶς ὡς ὑπέροχον ὄν ἀλλ' ὡς ἡ ὑψίστη καὶ ἀπόλυτος ἰδέα, ὡς υἱὸς τοῦ θεοῦ³. Ὁ θεὸς λοιπὸν ἐνσαρκουῖται ἐν πραγματικῷ ἀνθρώπῳ καὶ οὗτος εἶναι ὁ Χριστός. Ὅτι ὁ θεὸς γίνεται ἄνθρωπος καὶ τοιουτοτρόπως τὸ πεπερασμένον πνεῦμα λαμβάνει ἐπίγνωσιν τοῦ θεοῦ ἐν αὐτῷ τῷ πεπερασμένῳ, τοῦτο εἶναι τὸ δυσκολώτατον μέρος τῆς θρησκείας. Ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι θεὸς ἅμα καὶ ἄνθρωπος, θεᾶνθρωπος, φαίνεται «ὑπερφυῆς σύνθεσις», ἣν ὁ νοῦς ἀδυνατεῖ νὰ συλλάβῃ. Καὶ ὅμως ἡ ἐνότης τῆς θείας καὶ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἐγένετο συνειδητὴ εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ ἀποτελεῖ τῆς θρησκείας (οὐχὶ μόνον τῆς χριστιανικῆς) τὸ οὐσιῶδες περιεχόμενον⁴. Ἡ νέα θρησκεία κηρύττει ἑαυτὴν ὡς νέαν συνείδησιν, συνείδησιν τῆς διαλλαγῆς τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν θεόν. Ἡ διαλλαγή δ' αὕτη ἐκφραζομένη ὡς κατάστασις εἶναι «τὸ κράτος τοῦ θεοῦ», ἡ ἀϊδιότης ὡς πατρὶς τοῦ πνεύματος, ἡ πραγματικότης ἐν ἣ δεσπόζει ὁ θεός. Τὸ κράτος τοῦ θεοῦ, ἡ νέα θρησκεία, ἔχει διττὴν ὄψιν, τὴν μὲν ἀρνητικὴν τὴν δὲ θετικὴν⁵. Κατ' ἐκείνην μὲν ἐκφραυλίζει καὶ καταρρίπτει τὰς τέως κρατούσας ἀξίας· ἀποφαίνει ὡς ἀνάξια τὰ ἀγαθὰ τοῦ κόσμου τούτου

¹ Τοιοῦτος πόνος διὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ θεοῦ κρατεῖ παρὰ τῇ ἰοῦδαϊκῇ θρησκείᾳ· ἡ δὲ δυστυχία διὰ τὴν κατάπτωσιν τοῦ κόσμου κρατεῖ ἐν τῷ ῥωμαϊκῷ κράτει καὶ παρορμᾷ τὸν ἄνθρωπον νὰ ἀθροισθῆ εἰς ἑαυτόν καὶ ἐν τῇ συνειδήσει τῆς ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας ἀνεύρη τὴν αὐτοτέλειαν καὶ σωτηρίαν, καθὰ μαρτυρεῖ ἡ στωικὴ καὶ ἡ σκεπτικὴ φιλοσοφία. (Αὐτ. 271 ἐξ.).

² «Ὁφείλει νὰ γίνῃ συνειδητὸν εἰς τὸ ὑποκείμενον ὅτι ἡ ἀντίθεσις αὕτη δὲν ὑπάρχει κατ' οὐσίαν, ὅτι ἡ ἀλήθεια εἶναι ἡ ἄρσις τῆς ἀντιθέσεως». (Αὐτ. 277. 280 ἐξ.).

³ Αὐτ. 282 ἐξ.

⁴ Αὐτ. 285 ἐξ.

⁵ Αὐτ. 288 ἐξ.

καὶ τὰ πεπερασμένα πράγματα¹. Κατὰ ταύτην δ' ἐξαίρει τὴν ἄπειρον ἀξίαν τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου καὶ ἀπαιτεῖ τὴν καθαρότητα τῆς καρδίας· «μακάριοι οἱ καθαροὶ τῇ καρδίᾳ ὅτι αὐτοὶ τὸν θεὸν ὄψονται». Τοιοῦτοι λόγοι εἶναι ἐκ τῶν ἐκπρεπεστάτων ὅσοι ποτὲ ἐξηγγέλθησαν, εἶναι τὸ μέσον δι' οὗ αἴρεται πᾶσα δεισιδαιμονία καὶ καταργεῖται πᾶσα τῶν ἀνθρώπων ἀνελευθερία. Ὑπὸ γλώσσης ἔνθου καὶ μετ' ἤχων ὑψηλῶν, οἳ συνταράττουσι τὴν ψυχὴν καὶ ὡς ψυχαγωγὸς Ἑρμῆς ἀφέλκουσιν αὐτὴν ἀπὸ τοῦ σώματος καὶ μετάγουσιν ἀπὸ τῶν ἐγκοσμίων εἰς τὴν αἰδίου πατρίδα, προηνέχθη τὸ θεσπέσιον ἐκεῖνο παράγγελμα· «ζητεῖτε πρῶτον τὴν βασιλείαν τοῦ θεοῦ καὶ τὴν δικαιοσύνην αὐτοῦ». Ἐν τῇ τοιαύτῃ δ' ἐξάρσει καὶ ἀνατάσει ὑπὲρ πάντα ὅσα οἱ πολλοὶ ἐκλαμβάνουσιν ὡς μεγάλα ἐμπεριέχεται βαρυθυμία τις καὶ πικρία ἐπὶ τῇ καταπτώσει τοῦ οἰκείου λαοῦ καὶ τῆς ὅλης ἀνθρωπότητος. Τὸ θεῖον δὲ ὕψος τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου παρέχει ἠθικὰς ἐντολάς², αἵτινες χρησιμεύουσιν ὡς ἐφαρμογὴ τῆς γενικῆς προσταγῆς ἐπὶ τῶν μερικῶν περιστάσεων καὶ συνοψίζονται ἐν τῷ παραγγέλματι τῆς ἀγάπης «ἀγάπα τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτόν»³. Ἄλλ' ἢ διδασκαλία ἢ περὶ νέου κράτους, τοῦ κράτους τοῦ θεοῦ, ἀντέκειτο προφανῶς πρὸς τὴν ὑφεστῶσαν πολιτείαν καὶ τὰς κρατούσας διατάξεις· ἦτο εὐλογον νὰ καταπολεμηθῇ, ὃ δὲ εἰσηγητῆς αὐτῆς νὰ θανατωθῇ γινόμενος μάρτυς τῆς ἀληθείας⁴. Ὑπέστη δὲ οὐχὶ ἀπλῶς τὸν θάνατον

¹ Παράβαλε τὰς ῥήσεις· «μὴ μεριμνήσητε εἰς τὴν αὔριον», «πώλησόν σοι τὰ ὑπάρχοντα καὶ δός τοῖς πτωχοῖς», «ἄφετε τοὺς νεκροὺς θάπτειν τοὺς ἑαυτῶν νεκροὺς» καὶ ὅσας ἄλλας.

² Ἐν τῇ ἀνυψώσει τοῦ πνεύματος αὐτοῦ καὶ ἐν τῇ πεποιθήσει τῆς ταυτότητος αὐτοῦ μετὰ τοῦ θεοῦ λέγει ὁ Χριστός· «γύναι, ἀφίενταί σου αἱ ἁμαρτίαι». Οὕτω λαλεῖ ἡ ὑπερφυῆς τοῦ πνεύματος μεγαλειότης, ἥτις τὸ γενόμενον δύναται νὰ ποιήσῃ μὴ γενόμενον. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον δὲν ὀνομάζει ἑαυτὸν κατὰ τὸ οἰκεῖον γένος, δηλωτικὸν τῆς ἰουδαϊκῆς καταγωγῆς, ἀλλὰ καλεῖ ἑαυτὸν «υἷὸν τοῦ θεοῦ, υἷὸν τοῦ ἀνθρώπου». (Αὐτ. 293 ἐξ.).

³ Αὐτ. 297 ἐξ.

⁴ Ὁ θάνατος τοῦ Χριστοῦ ἔχει ὁμοιότητα πρὸς τὸν τοῦ Σωκράτους, ὅπως ἔχει ὁμοιότητα ἢ προσωπικότητος αὐτῶν. Πλὴν ὅμως ὁ Χριστὸς ἔζη ἐν ἄλλῳ λαῷ καὶ ἡ διδασκαλία αὐτοῦ ἔχει ἄλλην χροιάν· τὸ κράτος τοῦ οὐρανοῦ καὶ ἡ καθαρότης τῆς καρδίας περιέχει ἀπείρως μείζον βάθος ἢ ἡ ἐσωτερικότης τοῦ Σωκράτους. Ὡς ἄνθρωπος ἐκεῖνος ὑπῆρξεν, ὅπως ὁ Σωκράτης, διδάσκαλος ἀσκήσας διὰ βίου τὴν ἀρετὴν καὶ ἀγαγὼν εἰς τὴν ἐπίγνωσιν τῶν ἀνθρώπων τὸ τί εἶναι καθόλου ἢ ἀλήθεια, τί ὀφείλει νὰ ἀποτελῇ τὴν βάσιν τῆς συνειδήσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ἄλλ' ὅπερ ἀποτελεῖ τὴν διαφορὰν, εἶναι ὅτι ἐν τῷ Χριστῷ ἀπεκαλύφθη ἡ θεία φύσις, ἥς τὴν ἐπίγνωσιν μαρτυροῦσι πολλαὶ ἐκφράσεις, οἷον ὅτι εἶναι υἷὸς τοῦ θεοῦ, ὅτι ὁ υἷὸς γινώσκει τὸν πατέρα κ.τ.τ. (Αὐτ. 294 ἐξ.).

τοῦ μάρτυρος ἀλλὰ τὸν θάνατον τοῦ κακούργου, οὐχὶ μόνον τὸν κατὰ φύσιν ἀλλὰ μάλιστα τὸν θάνατον τῆς ἀδοξίας καὶ τῆς ὑβρεως καὶ πολιτικῆς κατασχύνης ἐπὶ τοῦ σταυροῦ. Τὸ ἐντεῦθεν δ' ὅμως ὁ σταυρὸς ἐλαμπρύνθη καὶ ἐγένετο τὸ σημεῖον τοῦ κράτους τοῦ θεοῦ· νομιζόμενος τέως ταπεινότατος μετετρέπη εἰς εὐγενέστατον καὶ κατέστη τῆς ἐπιφανοῦς θρησκείας τὸ ὑψηλότατον σύμβολον¹.

7. «Ὁ θεὸς ἀπέθανεν, ὁ θεὸς εἶναι νεκρός». Τοῦτο δὴ εἶναι διανόημα φοβερώτατον, ὅτι δὲν ὑπάρχει δηλονότι ἀλήθεια καὶ αἰδιότης, ὅτι ἐν τῷ θεῷ εἶναι αὐτὴ ἡ ἄρνησις. Πρὸς τοιοῦτο διανόημα εἶναι συναφὲς βαθύτατον ἄλγος, σφοδρότατος πόνος, τὸ συναίσθημα τοῦ τελείου ἀελπισμοῦ, ἡ παραίτησις παντὸς ἀνωτέρου σκοποῦ. Τὸ πρᾶγμα ὅμως δὲν μένει ἐνταῦθα ἀλλ' ἐπακολουθεῖ μεταστροφή καὶ μεταβολή. Ὁ θεὸς καὶ ἐν τῷ θανάτῳ διατηρεῖ ἑαυτὸν καὶ ἀνίσταται πάλιν εἰς τὴν ζωὴν· τοῦτο εἶναι ὁ θάνατος τοῦ θανάτου, ἡ ἄρνησις τῆς ἀρνήσεως².

Ὁ θάνατος καὶ ἡ ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ δὲν εἶναι ἱστορία ὑπὸ τοῦ ἀπίστου ἀναγνωριζομένη ἀλλὰ φαινόμενον μόνον εἰς τὴν πίστιν προσιτόν. Ἀλλὰ καὶ ὡς ἱστορία μικρὰν ἔχει σημασίαν· τὸ σπουδαῖον καὶ ἀληθὲς εἶναι μόνον ἡ ἐννοια ἢ εἰς τὴν ἱστορίαν ὑποκειμένη καὶ ἐν ταύτῃ συμβολιζομένη. Κατὰ τὴν ἐννοίαν δὲ αὐτῆς ἡ ἱστορία τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεως εἶναι οὐδὲν ἄλλο ἢ ἡ ἐξήγησις τῆς θείας φύσεως, τῆς ἀπολύτου ἱστορίας τῆς θείας ιδέας, ἐν τῇ χώρᾳ τῆς αἰσθησεως καὶ ἐποπτείας. Τὸ ὅτι ὁ Χριστὸς ἀποθνήσκει σημαίνει ὅτι ὁ ἄπειρος θεὸς εἶναι συγχρόνως πεπερασμένος, ὅτι ὁ θεὸς αἶρει ἀφ' ἑαυτοῦ τὸ ἄπειρον καὶ περιορίζει ἑαυτόν. Τὸ ὅτι δὲ ὁ Χριστὸς ἀνίσταται ἐκ νεκρῶν σημαίνει ὅτι ὁ θεὸς αἶρει πάλιν τὸ πεπερασμένον ὡς τοιοῦτο καὶ ἐπανέρχεται εἰς τὴν ἄπειρον αὐτοῦ οὐσίαν. Ἐν τῇ ἱστορίᾳ λοιπὸν τοῦ Χριστοῦ αἰσθητοποιεῖται καὶ ἐναργῶς εἰκονίζεται ἡ αἰδιος ἱστορία τοῦ θεοῦ, ἡ αἰδιος ζωὴ καὶ ἡ αἰδιος κίνησις, ἧτις εἶναι αὐτὸς ὁ θεός³.

8. Ἡ ἄρσις τῶν διαφορῶν καὶ ἡ ἐπιστροφή τοῦ θεοῦ εἰς ἑαυτὸν εἶναι, ὡς εἴρηται, τὸ πνεῦμα. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς διαλλαγῆς εἶναι ἡ ἀνύψωσις τοῦ θεοῦ εἰς τὸ πνεῦμα τῆς (χριστιανικῆς) κοινότητος, τῆς ἐκκλησίας, ἐν ἧ ὁ θεὸς ὑπάρχει ὡς πραγματικὴ καὶ καθολικὴ αὐτοσυν-

¹ Αὐτ. 298 ἐξ.

² Αὐτ. 300 ἐξ.

³ Ἐνθ. ἀνωτ. πβλ. καὶ 304 ἐξ. 308.

ειδησία¹. Ἐπειδὴ δὲ ἡ κοινότης εἶναι τὸ κράτος τοῦ πνεύματος, γίνεται λόγος ἔνταῦθα «περὶ τῆς θείας ἰδέας ἐν τῇ κοινότητι ἢ περὶ τοῦ κράτους τοῦ πνεύματος»². Ἡ κοινότης εἶναι ἀληθῆς ἐνότης· καὶ φαίνεται μὲν ὅτι εἶναι πολλότης ἐκ παντοίων προσώπων συγκειμένη ἀλλὰ τὸ πλῆθος εἶναι μόνον φαινόμενον, διότι οἱ πολλοὶ συνάπτονται πρὸς ἀλλήλους διὰ τοῦ πνεύματος. Τὸ πνεῦμα δὲ τοῦτο εἶναι ἡ ἀπειρος ὑποκειμενικότης, οὐχὶ ὡς νοουμένη ἀλλ' ὡς ἡ πραγματικὴ καὶ παροῦσα θεότης· εἶναι τὸ πνεῦμα τοῦ θεοῦ ἢ ὁ θεὸς ὡς παρὼν καὶ πραγματικὸν πνεῦμα, ὁ ἐν τῇ κοινότητι ἐνοικῶν θεός, συμφώνως πρὸς τοὺς λόγους τοῦ Χριστοῦ «οὐ γάρ εἰσι δύο ἢ τρεῖς συνηγμένοι εἰς τὸ ἕμὸν ὄνομα, ἐκεῖ εἰμι ἐν μέσῳ αὐτῶν», «μεθ' ὑμῶν εἰμι πάσας τὰς ἡμέρας μέχρι τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος»³. Ἡ κοινότης πιστεύει εἰς τὴν διὰ τοῦ Χριστοῦ γενομένην συνδιαλλαγὴν ὡς ἀληθινὴν ἱστορίαν, ἣτις καθίσταται αἰσθητὴ καὶ ἀναπαρίσταται δι' εἰκόνων καὶ τόπων καὶ λειψάνων καὶ ἄλλων σημείων. Ἡ δὲ εἰς τὸ παρελθὸν πίστις συμπληροῦται διὰ τῆς πίστεως τοῦ μέλλοντος, καθ' ἣν ὁ Χριστὸς καὶ πάλιν θὰ ἐπιφανῆ. Ἡ τοιαύτη ὅμως πίστις περιορίζει τὸ ἀντικείμενον αὐτῆς, ἐνῶ ἡ ἔννοια καὶ οὐσία τῆς κοινότητος ἀπαιτεῖ πνευματικὴν πίστιν, πίστιν δηλονότι οὐχὶ εἰς τὸν ἐν χρόνῳ ἀλλ' εἰς τὸν αἰδίον Χριστόν, ὅστις εἶναι πνευματικὸς καὶ ἀείποτε παρὼν. Τοῦτο εἶναι τὸ κράτος τοῦ θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς, οὗ οἱ πολῖται εἶναι ὅλως ὁμονοητικοὶ καὶ ἀποτελοῦσιν ἐνότητα διὰ τῆς πίστεως καὶ ἀγάπης. Προορισμὸς δὲ τοῦ ἀνθρώπου αἰδίος εἶναι νὰ καταστῆ πολίτης τοῦ κράτους τούτου καὶ νὰ ἐποπτεύῃ τὸν θεόν· ἔνταῦθα ὑπάρχει ὁ λόγος, δι' ὃν ἡ τῆς ψυχῆς ἀθανασία γίνεται ἐν τῇ χριστιανικῇ θρησκείᾳ ῥητὴ καὶ ἔντονος διδασκαλία⁴.

9. Τὸ περιεχόμενον τῆς πίστεως εἶναι ἡ διαλλαγή θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, ἥτοι ἡ διδασκαλία περὶ τῆς θεότητος τοῦ Χριστοῦ, τῆς ἐν αὐτῷ ἐνανθρωπήσεως τοῦ θεοῦ, περὶ τοῦ Χριστοῦ ὡς υἱοῦ τοῦ θεοῦ⁵. Εἰς κύρωσιν καὶ ἀπόδειξιν τῆς τοιαύτης διδασκαλίας δὲν δύνανται νὰ

¹ Αὐτ. 309.

² Αὐτ. 308.

³ Κατὰ τὴν ἀπόλυτον ταύτην σημασίαν τοῦ πνεύματος, κατὰ τὴν βαθεῖαν ἔννοιαν τῆς ἀπολύτου ἀληθείας εἶναι ἡ χριστιανικὴ θρησκεία θ ρ η σ κ ε ἴ α τ ο ὕ π ν ε ὕ μ α τ ο ς, οὐχὶ δὲ κατὰ τὴν κοινὴν καὶ τετριμμένην ἔννοιαν τῆς πνευματικῆς θρησκείας. (Αὐτ. 313 ἔξ. 315)

⁴ Αὐτ. 311 ἔξ. 318 ἔξ. 317.

⁵ Ὅφειλε ἕκαστος νὰ συλλάβῃ καὶ συνίδῃ τὴν ἀλήθειαν τοῦ ὅτι ἐνταῦθα ὑπάρχει καθ' ἑαυτὴν ἡ θεία καὶ ἡ ἀνθρωπίνη φύσις· συνορᾷ δὲ τὴν ἀλήθειαν ταύτην διὰ τῆς πίστεως εἰς τὸν Χριστόν. (Αὐτ. 335).

προσαχθῶσιν οὔτε αἱ ἅγιοι Γραφαὶ οὔτε τὰ θαύματα, διότι ἐκεῖναι μὲν χρήζουσιν ὡσαύτως βεβαιώσεως ταῦτα δὲ ὑπόκεινται εἰς μυρίας ἐνστάσεις. Τὴν βεβαίωσιν τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος διδασκαλίας πορίζει τὸ πνεῦμα, ὅπερ γεννᾷ τὸ περιεχόμενον τῆς πίστεως καὶ διδάσκει τὴν κοινότητα ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ¹. Ἄλλ' ἢ πίστις δὲν εἶναι τὸ ὅλον οὐδ' ἐξαρκεῖ μόνη· τὸ ἀληθὲς περιεχόμενον τῆς χριστιανικῆς πίστεως πρέπει γὰρ δικαιολογηθῆναι καὶ δὴ οὐχὶ ὑπὸ τῆς ἱστορίας ἀλλ' ὑπὸ τῆς φιλοσοφίας².

Ἡ κοινότης, ἡ ἐκκλησία, εἶναι ὁργάνωσις μεριμνῶσα ὅπως οἱ ἄνθρωποι φθάσωσιν εἰς τὴν ἀλήθειαν καὶ οἰκειωθῶσιν αὐτήν, ὅπως ἔχωσιν ἐν ἑαυτοῖς πραγματικὸν τὸ πνεῦμα, ἀπολαύωσι τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἀληθείας. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ἡ διδασκαλία τῆς ἐκκλησίας, ἡ διδασκαλία τῆς πίστεως, ἧς τὸ περιεχόμενον γινώσκομεν ἤδη ὅτι εἶναι ἡ θεοῦ καὶ ἀνθρώπου διαλλαγή. Ἴνα δὲ ἡ διδασκαλία αὕτη ἐκφυγῇ τὴν αὐθαιρεσίαν καὶ τὴν ἐπέμβασιν τυχαίων δοξασιῶν, ἐναποτίθεται ἐν συμβόλοις καὶ διδάσκεται ὑπὸ τοῦ ἱερατείου μετὰ κύρους καὶ ἀξιώματος³. Οἱ ἄνθρωποι γεννῶμενοι ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ εἶναι προωρισμένοι ἵνα μετάσχωσιν, εἰ καὶ κατὰ πρῶτον ἀνεπιγνώστως, τῆς ἀληθείας ἐκείνης. Τὸ πρᾶγμα δηλοῦται διὰ τοῦ μυστηρίου τοῦ βαπτίσματος, ὅπερ δεικνύει ὅτι τὸ παιδίον γεννᾶται ἐν τῇ κοινωνίᾳ τῆς ἐκκλησίας, ὅτι δὲν θὰ συναντήσῃ ἐχθρικὸν κόσμον ἀλλὰ θὰ ἔχη ἴδιον αὐτοῦ κόσμον τὴν ἐκκλησίαν⁴. Διὰ δὲ τοῦ μυστηρίου τῆς εὐχαριστίας, ὅπερ εἶναι τὸ κορυφωμα τῆς χριστιανικῆς λατρείας, δίδεται εἰς τὸν ἄνθρωπον ἡ ἀπόλαυσις τῆς οἰκειώσεως καὶ παρουσίας τοῦ θεοῦ, παρέχεται κατ' ἄμεσον καὶ αἰσθητὸν τρόπον ἡ συνείδησις τῆς διαλλαγῆς πρὸς τὸν θεόν, ἡ εἴσοδος καὶ ἐνοίκησις τοῦ πνεύματος ἐν τῷ ἀνθρώπῳ⁵.

¹ Τὸ περιεχόμενον τῆς πίστεως «δὲν παρέχεται ὑπὸ τῶν λόγων τῆς Γραφῆς ἀλλ' ὑπὸ τῆς κοινότητος». «Τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ ἐθεσπίσθη ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας ὡς υἱὸς τοῦ θεοῦ». (Αὐτ. 328).

² «Ὅτι ποιεῖ τὸ πνεῦμα, δὲν εἶναι ἱστορία· τὸ πνεῦμα ἀσχολεῖται μόνον περὶ ἐκεῖνο ὅπερ ὑπάρχει καθ' ἑαυτό, δὲν εἶναι παρελθὸν ἀλλ' ὅλως παρόν». (Ἐνθ. ἀνωτ. πβλ. καὶ 202).

³ Αὐτ. 330 ἐξ. 333 ἐξ.

⁴ Αὐτ. 333.

⁵ Κατὰ τὴν ὀρθόδοξον καὶ τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν ὁ ἅγιος ἄρτος, τὸ αἰσθητὸν τοῦτο καὶ ἐξωτερικὸν πρᾶγμα, γίνεται διὰ τῆς ἱερατικῆς εὐλογίας ὁ παρὼν θεός, ὁ θεὸς ὡς ὄν αἰσθητόν, οὗ γεύεται ὁ ἄνθρωπος κατὰ τρόπον ὡσαύτως αἰσθητόν. Τὸ ἀληθὲς θεωρεῖται ἐνταῦθα ὡς ἐξωτερικὸν καὶ σταθερόν, ὅπερ κέκτηται μὲν ἡ ἐκκλησία προσδέχεται δὲ ὁ ἄνθρωπος παθητικῶς. Κατὰ

10. Ἐν τῇ θρησκείᾳ καὶ τῇ πίστει ὑπάρχει ἤδη τὸ ἀληθινὸν περιεχόμενον, ὅπερ ὅμως πρέπει νὰ λάβῃ τὴν κύρωσιν καὶ βεβαίωσιν διὰ τῆς νοήσεως ὡς τοῦ ἀπολύτου κριτοῦ. Τὴν δικαιολογίαν δὲ αὐτῆς θὰ εὔρη ἡ θρησκεία ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ, ἧς σκοπὸς εἶναι ἡ γνῶσις τῆς ἀπολύτου ἀληθείας, τοῦ θεοῦ. Ἡ φιλοσοφία γινώσκει τὸν θεὸν οὐσιωδῶς ὡς συγκεκριμένον, ὡς πνευματικὴν καὶ πραγματικὴν καθολικότητα, ἧτις δὲν εἶναι φθονερά ἀλλὰ μεταδίδει ἑαυτήν¹. Καὶ κατηγορεῖται μὲν ἡ φιλοσοφία ὡς θέτουσα ἑαυτὴν ὑπὲρ τὴν θρησκείαν ἀλλ' ἡ κατηγορία εἶναι ἀδικος, διότι τὸ περιεχόμενον τῆς φιλοσοφίας δὲν εἶναι διάφορον ἀλλὰ τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ τῆς θρησκείας. Ἡ διαφορὰ εἶναι μόνον περὶ τὸν τύπον· ἡ μὲν θρησκεία πορίζει εἰς τὸ περιεχόμενον αὐτῆς τὸν τύπον τῆς πίστεως ἡ δὲ φιλοσοφία τὸν τῆς γνώσεως².

δὲ τὴν ἐκκλησίαν τῶν διαμαρτυρομένων ἢ ἀπόλαυσις τῆς παρουσίας τοῦ θεοῦ κατορθοῦται διὰ τῆς μεταλήψεως οὐχὶ ὅμως σωματικῶς ἀλλὰ διὰ τοῦ πνεύματος καὶ τῆς πίστεως· μόνον ἐν τῷ πνεύματι καὶ τῇ πίστει ἐνυπάρχει ὁ παρὼν θεός. Ἡ παρουσία δηλαδή τοῦ θεοῦ εἶναι πνευματικὴ συντελουμένη διὰ τῆς πίστεως τοῦ ἀνθρώπου· ἐὰν αὕτη λείπῃ, ὁ ἅγιος ἄρτος εἶναι τι αἰσθητὸν καὶ κοινόν. (Αὐτ. 338 ἐξ.).

¹ Τὸ φῶς μεταδίδει ἑαυτό. Ὁ λέγων δὲ ὅτι ὁ θεὸς δὲν δύναται νὰ γνωσθῆ ποιεῖ αὐτὸν φθονερόν· ἀλλ' ὁ τοιοῦτος δὲν εἶναι ἄξιος νὰ πιστευθῆ ὅσον καὶ ἂν λέγῃ περὶ θεοῦ. (Αὐτ. 352 ἐξ.)

² Ἡ φιλοσοφία εἶναι ὡς ἄδυτον ἱερόν, οἱ δὲ θεράποντες αὐτῆς ἀποτελοῦσιν ἰδίαν σεμνὴν χορείαν, ἧτις δὲν ἐπιτρέπεται νὰ προσομιλῆ μετὰ τοῦ κόσμου καὶ προώρισται νὰ φρουρῆ καὶ τηρῆ τὴν κτῆσιν τῆς ἀληθείας (Αὐτ. 352. 356).